

Kulturmiljöutredning nr 4

Svartlöga - Rödlöga

Ett riksintresseområde för kulturmiljövården
2016

NORRTÄLJE
KOMMUN

Kulturmiljöutredningar Norrtälje kommun 2011-2016

I Norrtälje kommun finns höga kulturmiljövärden, något som avspeglas i det stora antalet riksintresseområden för kulturmiljövården som Riksantikvarieämbetet pekat ut. I Norrtälje finns det finns 26 sådana områden och 2011 beslutade Norrtälje kommun att göra en kulturhistorisk utredning av 22 av dessa områden, dels för att skapa ett bättre beslutsunderlag för kommunen och dels för att informera om riksintresseområdets kulturmiljövärden till allmänheten.

Följande områden ingår i den kulturmiljöutredning som genomförts:

Skärgårdsmiljöer

1. Arholma
2. Backbyn
3. Barnens Ö
4. Svartlöga – Rödlöga

Farleds- och kommunikationsmiljöer

5. Grisslehamn
6. Väddö kanal

Landsbygd, förhistoria till stormaktstid

7. Estuna – Lohärad
8. Häverö
9. Kristineholm
10. Länna
11. Norsjön
12. Roslagsbro
13. Skederid – Husby-Sjuhunda
14. Skedviken
15. (Skepptuna) – Närtuna – Gottröra
16. Söderby-Karl
17. Vagnåla

Herrgårds- och slottsmiljöer

18. Näs

Industrimiljöer

19. Edsbro
20. Hallstavik
21. Herräng
22. Skedbobruk

Innehållsförteckning

Inledning	4
Presentation av riksintresseområdet	6
Riksintresset Svartlöga - Rödlöga	8
Landskapet	9
Kust- och skärgårdsmiljö	10
Skärgården befolkas	11
Mångfacetterat näringsfång	11
Bymiljöer	14
Tät bebyggelse	15
Svartlöga	16
Rödlöga	22
Värden att bevara och utveckla	29
Riksintressebeskrivningen	29
Kärnvärden i riksintresset	31
Tips och råd för dig som bor	36
Källor	41

Inledning

Norrtälje är en expansiv kommun. Det medför ett ökat exploateringsstryck på attraktiva områden med närhet till Norrtälje stad och i kommunikativt fördelaktiga områden.

I kommunen finns bland annat mycket höga kulturmiljövärden, vilket avspeglas i att det finns 26 riksintresseområden för kulturmiljövärden i kommunen. Flera av dem ligger i områden som är attraktiva för framförallt exploatering för nya bostäder.

Att kommunen har många områden med höga kulturhistoriska värden är en tillgång och det är viktigt att planering och hänsyn tas så att ny bebyggelse inte påtagligt skadar dessa specifika miljöer och karaktärer.

Kommunen beslutade 2011 och 2013 om medel för utförande av kulturmiljöanalyser för att klargöra förutsättningarna för förändring av markanvändningen i samspel med de kulturvärden som finns i dessa områden. Huvudsyftet har varit att skapa ett beslutsunderlag för kommunens bygglovgivning och planarbete samt att informera om riksintresseområdets kulturmiljövärden till allmänheten.

Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras natur- eller kulturmiljövärden eller med hänsyn till friluftslivet skall enligt miljöbalkens 3 kap 6 § så långt möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön.

De områden som lyfts fram som riksintressanta i landet från kulturmiljösynpunkt, är de som på ett tydligare sätt än andra, visar upp en lokal karaktär och kvalitet genom att det går att avläsa tidsdjup, särprägel eller representativitet för den specifika karaktären eller kvaliteten. Riksintresseområdena ska kunna ge betraktaren ett utsnitt av en pedagogisk, spännande och levande berättelse om landets och befolkningens utveckling.

Det är ett av riksintresse-instrumentets styrka att kunna anlägga ett nationellt perspektiv på en lokalt vanligt förekommande företeelse. Fysisk planering går i mångt och mycket ut på att väga olika samhällsintressen i den fysiska miljön, mot varandra, för att nå en långsiktigt hållbar samhällsutveckling. Välgrundade avvägningar förutsätter kunskap om dessa olika samhällsintressen. Det här dokumentet avser att beskriva och belysa de kulturmiljövärden som

finns så att de bevaras och utvecklas i samklang med samhällsplaneringen.

Vårt kulturarv är inte bara en självklar del av en god och stimulerande livsmiljö, utan även en viktig resurs för rekreation, friluftsliv, turism- och besöksnäringen. När vi gör förändringar i den fysiska miljön är det allas vårt ansvar att ta tillvara och utveckla kulturarvet, så att det kan föras vidare till kommande generationer.

Det nuvarande urvalet av riksintresseområden gjordes till största delen år 1987 i samband med tillkomsten av naturresurslagen (NRL), då begreppet riksintresse fick en juridisk innebörd.

Riksantikvarieämbetet (RAÄ) är ansvarig myndighet för riksintresseområden för kulturmiljövården. De befintliga motiv- och värdebeskrivningar för de befintliga riksintresseområdena beslutades under åren 1996-97. Länsstyrelsen i Stockholms län har påbörjat en översyn av länets riksintressen. Det arbetet skall vara slutfört 2019. De 22 analyser som nu är framtagna för Norrtälje kommun kommer att vara ett viktigt underlag för eventuella förändringar avseende innehåll och avgränsningar.

År 2005 tog kommunen fram en fördjupad översiktsplan för skärgården med fokus på de öar i skärgården som saknar broförbindelse med fastlandet. I den fördjupade översiktsplanen betonas ytterskärgårdens enastående natur- och kulturmiljövården och området lyfts fram som världsunikt. Till följd av detta har ytterskärgården därför föreslagits som Världsarvsområde.

I planen står vidare att ytterskärgårdens karaktär av ostört natur- och kulturlandskap med vidsträckta arkipelager ska bibehållas och skyddas. Stor restriktivitet ska råda vid exploateringar. Enligt planen får kulturmiljövården i den inre delen av ytterskärgården dit Rödlöga och Svartlöga hör, inte urholkas genom ny- och ombyggnad av bebyggelse på sätt som strider mot de befintliga värdefulla bebyggelsemiljöerna. På grund av de samlade höga natur- och kulturmiljövårdena på de två ögrupperna har länsstyrelsen beslutat om utökat strandskydd till 300 meter på Rödlöga. På Svartlöga finns det dock inget beslut om ett sådant utökat strandskydd.

Presentation av riksintresseområdet

Riksintresset omfattar byarna Svartlöga och Rödlöga i Stockholms norra ytterskärgård i jämnhöjd med Yxlan och Blidö. Svartlöga i väster med tillhörande öar, kobbar och skär och Rödlöga i öster med de närmast tillhörande öar, kobbar och skär. Till Rödlöga hör även de två större öarna Västerö och Enskär. På de två huvudöarna finns bymiljöer som på ett tydligt sätt speglar skärgårdens historia och dess mångsyssleri. I byarna med koppling till hamnlägen finns ett stort antal sjöbodar, båthus, bostads- och ekonomibyggnader, gistgårdar, rester av ett småskaligt jordbrukslandskap, ortnamn på platser som vittnar om det historiska näringsfånget.

Under 1900-talet skedde en successiv avfolkning av de två öarna och den tidigare bofasta befolkningen kom att ersättas med sommargäster som under den varma tiden av året flyttade in i de övergivna befintliga bostadshusen och i ny fritidshusbebyggelse utformad efter samtidens ideal. På Rödlöga finns en handelsbod som har öppet under sommarhalvåret. Handelsboden utgör en mycket viktig del av öns moderna historia.

Öarna är numera främst bebodda under sommartid. Endast ett fåtal personer bor där vintertid. Öarna har regelbunden reguljärtrafik året runt. Sommartid trafikeras öarna dagligen av Waxholmsbolaget. Under vinterhalvåret trafikeras Svartlöga veckovis från Furusund så länge isen brister. Viss svävartrafik förekommer vid kraftig isläggning. På öarna finns ingen framdragen elektricitet men det finns en fast telefonförbindelse. Elbehovet löser man bland annat med solceller, gasol och egna vindkraftverk. Trots det finns det omkring 150 hushåll på Rödlöga och på Svartlöga finns det omkring 200 hushåll under sommarhalvåret.

Bebyggelsen utgörs i stor utsträckning av en- och tvåvånings timrade hus med tillhörande sjöbodar samt modernare fritidshusbebyggelse. Bykärnan på de båda öarna ligger i skyddade lägen inne i en vik i anslutning till hamnen. På berg hållar i anslutning till hamn och bykärna finns gamla nät- och saltbodar.

Åkrarna och den tidigare ängsmarken som fram till för några år sedan varit öppna, börjar successivt växa igen. Enbuskar breder ut sig över den tidigare betesmarken. På Svartlöga finns det två områden som år 1998 restaurerades inom ramen för projektet "Bevarande av skärgårdens landskap genom lokalt engagemang". De områden som ingick i projektet var den öppna delen av Heden samt en mindre del Mönäsvikens strandängar. På Svartlöga hålls vissa marker öppna genom frivilligt engagemang.

På Rödlöga finns flera goda hamnar, den mest använda ligger på norra delen av ön, en annan i nordost vid ångbåtsbryggan och säsonsöppna handelsboden. Det är skärgårdens ostligaste lanthandel. Där finns också ett litet kafé. Strax norr om Rödlöga på Högskår ligger en av de första sommarvillorna som uppfördes i ytterskärgården i svensk klassicism. Det var bokförläggare Karl Lindqvist som år 1916 lät uppföra byggnaderna på ön.

På Svartlöga ligger ett före detta posthus som idag tjänar som kiosk under sommarmånaderna. Här finns även ett arboretum som kallas Lassas Hagar.

Riksintresset Svartlöga - Rödlöga

Motivering:

Skärgårdsmiljö med öar i Stockholms norra skärgård som präglats av ytter-skärgårdens ekonomi, huvudsakligen baserad på jakt och fiske.

Uttryck:

Skärgårdsbyar med en tät bebyggelse av enkla stugor och bodar. Svartlögas handelsbod och missionshus. Bryggor och hamnanläggningar. Lämningar av jakt- och fiskeplatser på öar, kobbar och skär. Spår av äldre tiders blygsamma husdjurshållning och odlingar på huvudöarna. Lämningar av bebyggelselägen som övergivits på grund av landhöjningen.

Landskapet

Det landskap vi möter i den yttre skärgården är samma typ av landskap som hela Mälardalen utgjordes av för omkring 9 000 år sedan. Öarna har på grund av strandförskjutningen vuxit ihop med varandra och skapat större sammanhängande öar, sund har grundat upp och nya öar, kobbar och skär har frilagts. Riksintresset ligger i Blidö socken som består av huvudöarna Blidö och Yxlan samt hundratals större och mindre öar och ögrupper. Förutom Svartlöga och Rödlöga ingår även bland annat Vinö, Granö och Själbottna i söder, Gräskö och Kudoxa i norr och Svenska Högarna och Röder i öster. De ostliga delarna av socknen ligger halvvägs till Åland. Socknen avgränsas i väster av Furusundsleden samt Eknöströmmen. Socknens markområden steg relativt sent ur havet och koloniserades under medeltiden. Namnet skrevs år 1409 *Fanø* och omkring år 1700 benämndes den *Blidö*. Betydelsen är blid i betydelse "behaglig" eller "med blitt klimat" eller "ljus" / "glänsande".

Riksintressets två ögrupper har en utpräglad ytterskärgårdskaraktär med sparsam och låg växtlighet och ett betydande inslag av berg i dagen. Ängs- och hagmarker visar att jordbruket har haft ett stort inslag av djurhållning. Många av de småskaliga och flikiga dalgångarna har tidigare varit uppodlade. De skogsklädda höjdpartierna har ett stort inslag av lövträd, vilket vittnar om att ön tidigare varit mer öppen och glest beväxt.

Två sprickdalar bildar de två nord-sydliga sunden, Furusundsleden och Blidösund mellan fastlandet, Yxlan och Blidö. Utanför Blidö tar den yttre skärgården vid. Här ligger bland annat Svartlöga och Rödlöga. Östra Blidö, Gräskö, Norr- och Söderöra samt Svartlöga utgör ett flackt bälte med berggrunden mestadels sandtäckt. På Svartlöga finns mindre gynnsamma förutsättningar för odling, då en stor andel av marken utgörs av berg i dagen. Rödlöga och Kudoxa däremot är mer kuperade med branta stränder. Sprickdalarna har satt sin prägel även på ytterskärgårdsöarna, då två parallella dalgångar skär genom Rödlögas huvudöar, Västerösundet mellan huvudön och Västerö samt den parallellt belägna dalgången som löpte från den nuvarande byn och dess hamnläge i norr till Brännäsviken i söder. På 1768 års karta kallas dalgången för Lillsundet. Berggrunden på de två öarna består till den största delen av urgraniter. Den östra delen av Svartlöga består av vulkaniska bergarter. Det finns små förutsättningar för odling, då den mesta lösjorden är mycket tunn och där den är tjockare, på centrala Svartlöga består den av sand.

Nyckelkaraktär

- Det småbrutna odlingslandskapet med tidigare stort inslag av bete speglar det boskapsinriktade jordbruket.
- Svartlögas och Rödlögas täta, småskaliga bykärnor inne i de skyddade vikarna och i anslutning till odlingsmarken som visar på skärgårdsbyarnas mångsyssleri.
- Byarnas funktionella uppdelning mellan gårdsbebyggelse och sjövissten.
- De återkommande spåren efter fiskenäringen genom sjöbodan, gistgårdar och fiskeredskap.
- Det stora antalet öar och kobbar som tillhör fastigheterna på öarna.

Kust- och skärgårdsmiljö

Skärgården befolkas

De större öarna i Stockholms ytterskärgård koloniserades först under slutet av medeltiden. Innan dess förekom sannolikt säsongsbosättningar på öarna för jakt och fiske. Det var framför allt det goda fisket och jakten som lockade människor att slå sig ner här. Säljakten var en viktig faktor, då sälen gav i stort sett allt man behövde, föda, hudar, tran, ben, senor m.m. Omfattande vårjakt på säl liksom sjöfågel har bedrivits långt in i vår tid. Många av öarnas ortnamn anknyter till skärgårdens näringsfång, men även till historiska händelser och som en beskrivning av öns eller holmens vegetation eller karaktär.

Namnen Svartlöga och Rödlöga har samma efterled, vilken anses komma från det fornsvenska ordet ”løgh” med betydelsen bad, vattenbassäng eller liten sjö. Förlederna har antagligen kommit till genom iakttagelser av hur öarna uppfattas på håll. Svartlöga med dess mörka vegetation och Rödlöga med dess bergspartier i röd granit. Förmodligen har öarna fått sina namn tiden innan någon ännu bodde på öarna eftersom de har uppkommit av hur de uppfattas på håll.

De två öarna kom att tillhöra Blidö socken. Den närmaste kyrkan låg på västra Blidö. Dit tog man sig flertalet söndagar, först med båt till Blidös östra sida och sedan till fots över ön. På västra Svartlöga finns en udde som kallas Kyrkhamnsudden. Det var från den här sidan man tog sig över vattnet till Blidö när man skulle till kyrkan.

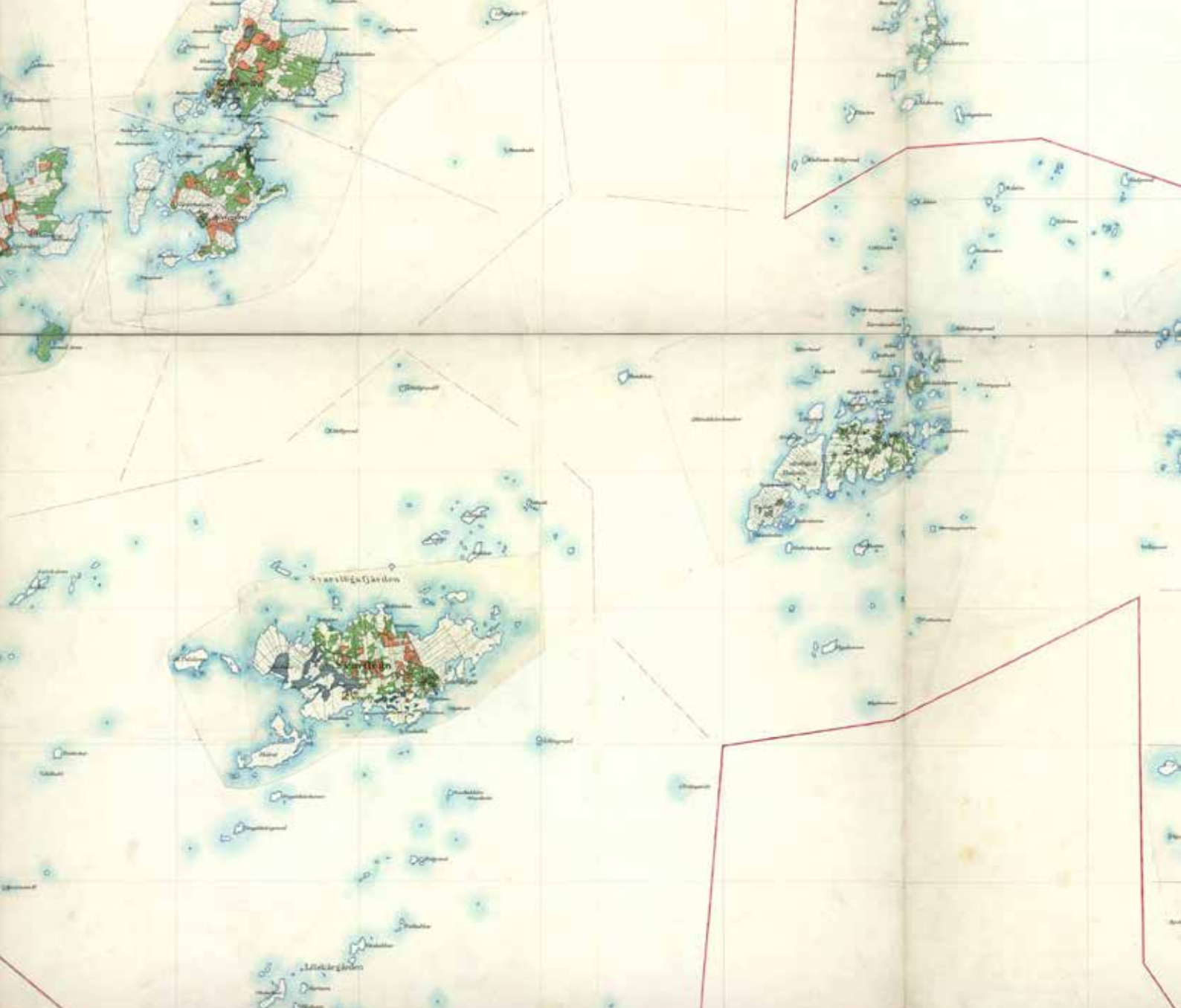
Mångfacetterat näringsfång

Byarna på Svartlöga och Rödlöga är karakteristiska för Stockholms skärgård. Det innebär att markerna består av en huvudö, där bebyggelsen ligger. Här har även åkermarken och en del av ängsmarken legat. Huvudön är omgiven av en mängd öar som tillhört respektive by. Öarna har nyttjats för ängsbruk och bete. På öarna har man även plockat bär och tagit tillvara olika träslag som använts för framställning av redskap och husgeråd. På vissa öar har de fasta fiskeredskapen legat. På andra öar har man jagat säl.

De båda öarna skiljer sig markant från varandra när det gäller topografi, Svartlöga med sin relativt flacka profil, Rödlöga avsevärt högre. Öarna utgjorde varsin by med tillhörande ängs- och betesholmar. Tillhörande öar och holmar nyttjades också för placering av fasta fiske- och jaktredskap men även för bärplockning, utvinning av timmer i den mån det fanns och vedinsamling.

Ingen av de två byarnas mark har varit lämpliga för odling. Därför låg tonvikten i näringsfånget på boskapsskötsel, jakt och fiske. Fisken gav ett överskott som kunde bytas mot säd på marknader. Jakten bestod företrädesvis av säl och sjöfågel. En del bönder var även knutna till lotsverksamheten framför allt på Horsten.

Öborna var redan från början hänvisade till jakt, fiske och kreatursskötsel. Fisken hade stor betydelse i det medeltida samhället, då man, under fastan, vilken utgjorde nästan halva året, i

Områdets landskapsutnyttjande och bebyggelsebild omkring sekelskiftet 1900. Konzeptkartan till häradsekonomiska kartan (Aktbeteckning J112-85-24, Rikets allmänna kartverks arkiv).

det närmaste uteslutande åt fisk. Avsättningen på den saltade eller torkade strömmingen var därför maximal.

De produkter som det rådde brist på kunde man byta till sig på de årliga marknaderna. För bönderna i den yttre skärgården var säd en bristvara. Man fick två tunnor säd mot en tunna strömming. Man bytte även till sig järnredskap, skor, kläder och annat som man själva inte hade möjlighet att tillverka.

Idag har de flesta spår av den historiska markanvändningen försvunnit genom igenväxning. Det finns dock en handfull entusiaster som håller vissa delar av den tidigare produktionsmarken öppen på de två öarna, vilket är mycket värdefullt för förståelsen för hur markerna brukats. Kvar på öarna finns även det omfattande systemet av de stenmurar som hindrat boskapen från att beta på jordbruksmarken. På Svartlöga har man bedrivit åkerbruk i kombination med boskapsskötsel medan man på Rödlöga endast bedrivit boskapsskötsel, vilket är ovanligt för bebodda öar i skärgården.

I anslutning till de två byarnas hamnar kan man fortfarande se spår av gistgårdar, i form av rader av hål i berget, en rad med stenskoningar eller järn som är fastsatta i berget. På andra ställen står stöarna kvar, med dess tvärslåar med krok. På dessa hängdes näten för torkning. Vissa bodväggar är perforerade med spikhål, sannolikt från den tid då man spände upp sälskinnen för torkning på väggarna.

Rödlöga by.

Svartlöga by.

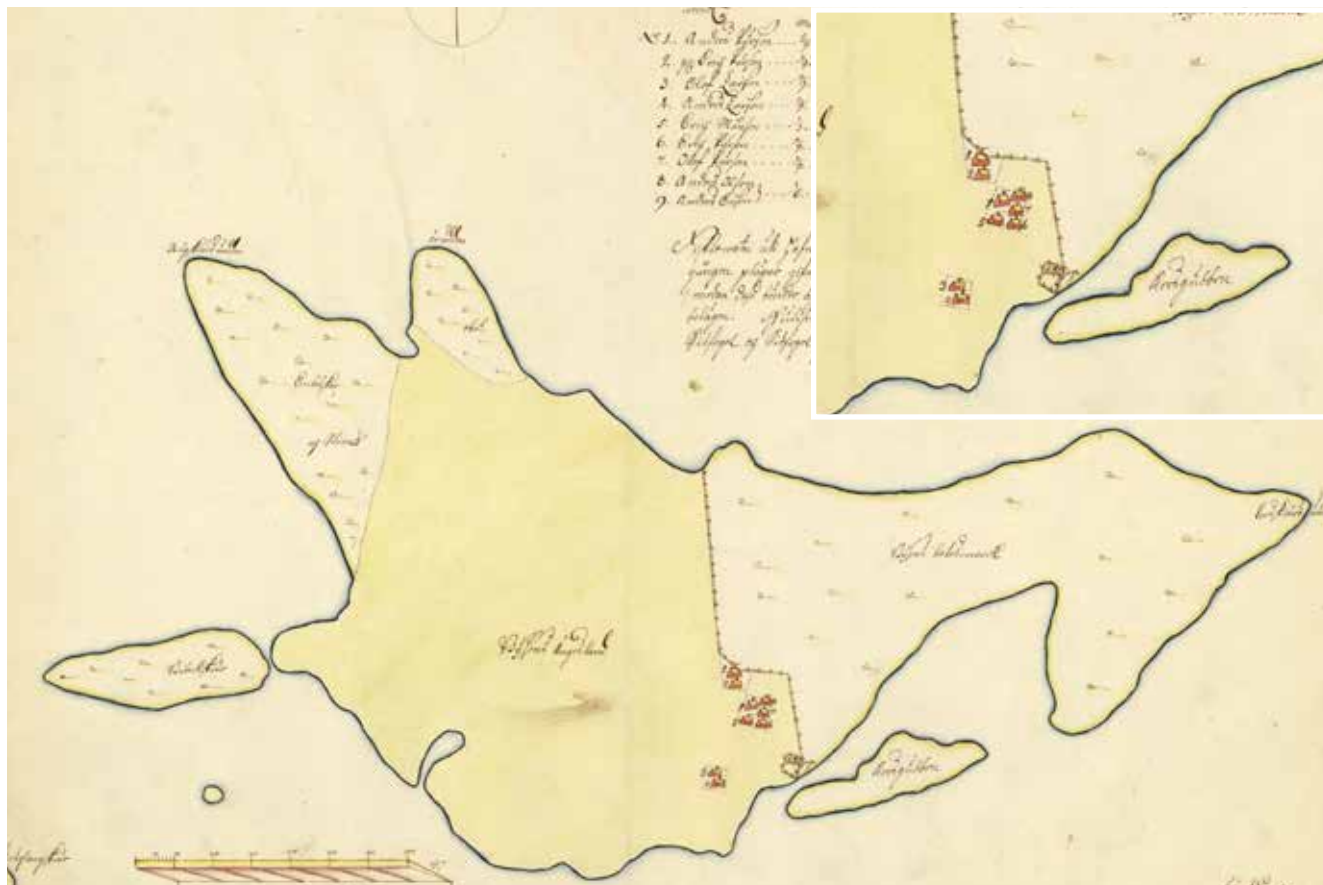
Vt över vattnet Rödlöga.

Gistgårdar på Rödlöga.

Bymiljöer

På kartan över Svartlöga framgår att öns östra del med betesmark var avskärad från de västliga åker- och ängsmarkerna för att skydda dessa delar från betande djur. Byn ligger på inägomarken vid gränsen till hägnanden och den östliga betesmarken. Utdrag ur den geometriska jordebokskartan från år 1709 (Aktbeteckning A7-18:1 Lantmäteriets forskningsarkiv)

Tät bebyggelse

Svartlögas och Rödlögas bykärnor karakteriseras av en i grunden tät småskalig bebyggelse. Bebyggelsen som ligger inne i en skyddad vik, är tät för att skapa skydd mot väder och vind. På Rödlöga låg gårdarna tidigare vid ett uppgrundat sund som skär genom huvudön i nordsydlig riktning. Bebyggelsen på bytomterna präglas av en grunden småskalig timmerhusbebyggelse, där flertalet är om- och tillbyggda med ett övre våningsplan, glasade entrépartier, verandor och ibland kupor. Återkommande tillägg är av 1910-20-talstyp med farstukvistar, glasade verandor och frontespiser. Byarna i dess helhet präglas i hög grad av de förändringar som följde efter fiskets nedgång under 1900-talets början. Ön kom alltmer att användas för fritidsboende.

Några av gårdarna på Svartlöga har långsträckta uthus som dominerar den enskilda gårdsbilden, ett drag som ger byn dess speciella karaktär. På ön har det funnits en samhällsstruktur i miniatyr med handelsbod, posthus, brandstation, pensionat och bönehus.

På Rödlöga har om- och tillbyggnad skett i mindre omfattning än på Svartlöga. Den småskaliga äldre bebyggelsen gör sig främst påmind i uthusen. Rödlögas hamn kantas av små sjöbodnar av gaveltyp. Hamnanläggningen på Svartlöga ligger i en lagunliknande inre vik, omgiven av ett antal sjöbodnar grupperade i två klungor på de omgivande klipporna. Svartlögas hamn är sannolikt representativ för de flesta hamnar i ytterskärgården. Läget för bodarna har kontinuitet

tillbaka i 1760-talet. Under åren har omflyttning och tillägg gjorts efter behov och till följd av förskjutna strandlinje. Den allra östligaste boden har dock under lång tid fungerat som inseglingssmärke. Bodarnas sjönära placering och enhetliga utformning är ett av byns centrala karaktärsdrag.

Svartlöga

Svartlöga är en låglänt huvudö med tillhörande öar, skär och kobbar som omfattar omkring sammanlagt 385 hektar. Farvattnen runt ön är mycket grunda och svårnavigerade på grund av hundratals grynnor och småskär. Den första noteringen om fast bosättning på Svartlöga är från år 1576. Fram till dess hade ön besökts tillfälligt under jakt- och fiskesäsongen företrädesvis på våren av fastlandsbor. Bebyggelsen har varit belägen på samma plats sedan ön koloniserades, på den sydöstra sidan av ön. Utanför hamnen låg en lång ö som idag utgör en del av huvudön, den så kallade Horsgubben. Den långsmala ön utgjorde ett ändamålsenligt vindskydd för bebyggelsen och hamnen.

På 1600-talet fanns det fyra gårdar på ön. Av den geometriska ägomätningsskattan från år 1709 framgår att det fanns nio gårdar på ön som delade på knappt två mantal. Varje mantal motsvarade vid medeltid, då marken i regel mantalssattes, den avkastning som ett hushåll behövde. På Svartlöga delade alltså nio familjer på den avkastning som förväntades att mätta två gårdar.

Svartlöga by på avstånd med infartsvägen från norr samt en gårdsmiljö i byn. Fotograf Ingvar Lundkvist, Stockholms läns museum.

Inledningsvis skiftades åkermarken 1765 och därefter ängsmarken 1792. Utdrag ur storskifteskartan övar Svartlöga från år 1765 (Aktbeteckning A7-18:2 Lantmäteristyrelsens forskningsarkiv)

Av 1709 års karta framgår att öns östra sida var inhägnad. Det betyder att djuren betade på den sidan av ön, då lantmätaren var där och gjorde lantmäteriförrättningen. Enligt kartbeskrivningen fanns det bete och vinterfoder för att föda högst två till tre kor och några får per gård, ”... om de häsja bergmossa och köpe lite halm till och vass...” Ängsmarken låg vid den tiden i de lägre partierna centralt på ön. Betesmarken, den så kallade utmarken, låg öster respektive väster om ängsmarken.

Enligt lantmätaren gav fisket från ön inte heller någon särskilt bra avkastning, då det var för långgrund och de djupare vikar som fanns var kringgårdade av något som kallas Gallstrand, i textbeskrivningen. Det står dock klart att det var strömmingsfisket ute på fiskeskärden, säljakt- och sjöfågel och dess ägg som var huvudnäring. Lantmätaren berömmar bönderna på ön

att vara goda Skiälskyttar – alltså, duktiga sälskyttar. I slutskedet av det Stora nordiska kriget, brände och plundrade ryssarna år 1719 nästan hela den svenska östersjöskärgården. Lyckligtvis lyckades Svartlöga undkomma dem. Det sägs att anledningen till det var att grunden runt öarna är så förrädiska och enligt traditionen skrämde öarnas säljägare bort inkräktarna med sina bössor. Därför kan det vara möjligt att den äldsta bebyggelsen på Svartlöga, till skillnad från övriga omgivande öar, är äldre än detta årtal.

Storskiftet genomfördes i två etapper på ön. Åkermarken skiftades år 1765 och år 1792- 94 skiftades ängsmarken. Då fanns det åtta gårdar i byn. Gårdarna var samlade kring hamnen i Skälviken. Inägomarken, som på 1700-talet bestod av ängsmark och bytomt, låg fortfarande på mitten av ön. Öster och väster om inägomarken bredde utmarken ut sig, betesmarken. Ängsbruk bedrevs i dalgångar och i tidigare vikar som allteftersom grundades upp. Ängsmarken låg företrädesvis på norra delen respektive i och i anslutning till bykärnan. Huruvida byns tillhörande öar brukades för slätter framgår inte av kartan.

På häradskartan från 1880-talet syns öns småskaliga odlings- och ängsmarker främsta samlade centralt på ön. Det uppsplittrade markinnehavet speglar öns naturgivna förutsättningar för byns odlingsmöjligheter. Utdrag ur konceptkarta till den häradsekonomiska kartan från omkring år 1880 (Aktbeteckning J112-85-24, Rikets allmänna kartverks arkiv)

År 1845, vid laga skiftet fanns det 13 gårdar på Svartlöga. Produktionsmarken bestod fortfarande av endast ängsmark. Ängsmarkens areal hade utökats väsentligt, till att omfatta största delen av ön. Kreaturen gick på bete på den östra sidan om inägomarken.

Omkring år 1880 hade antalet gårdar ökat till 17 gårdar. Viss ängsmark hade lagts under plogen för att brukas som åker. Någon utökning av ängsmarken fanns det sannolikt inte möjlighet för.

Bykärnan

Byns bebyggelse ligger tätt invid hamnen på den södra sidan av ön. Den består av de ursprungliga bostadshusen med tillhörande små och stora ekonomibyggnader, den lagunliknande hamnen med omgivande sjöbodar, båtplatser, gistgårdar och bryggor men även av senare tillkommen sommarstugebebyggelse som ligger insprängd i den äldre bebyggelsen.

Bostadshusen bestod sannolikt ursprungligen av enkelstugor belägna på de högre bergspartierna. Lokaliseringsfaktorerna var närheten till hamnen samt tillgången till färskt vatten. Efter hand som familjerna blev större och livsförutsättningarna förbättrades byggdes bostadshusen

Svartlöga by i fonden.

Enkelstuga på Svartlöga.

Posthus till höger och brandstationen till vänster.

ut och byggdes om, till att bli de karakteristiska byggnaderna som huvuddelen av bostadshusen utgör idag. Det finns dock flera exempel på bostadshus som inte genomgått denna förändring utan bibehållit den ursprungliga storleken.

Under 1800-talet uppfördes ett antal ekonomibygnader av sten. Arbetet utfördes av gästarbetare från andra delar av landet som kom till ön. Dessa byggnader signerades av de som uppfört dem. Signaturerna finns fortfarande kvar på vissa av byggnaderna.

Svartlöga fungerade som ett samhälle i miniatyr. I byn har funnits ett posthus, en brandstation, ett bageri, en handelsbod. Det har även funnits ett bönehus på ön invid hamnen. Under en period under 1900-talet fanns ett pensionat på ön. Under en tioårsperiod drevs pensionatet av punschfabrikören Cederlund. När verksamheten var som störst hade man upp till 100 gäster och sex anställda.

Någon möjlighet till spannmålsproduktion fanns inte på Svartlöga förrän vid mitten av 1800-talet. De högre partierna på ön består företrädesvis av sand och berg i dagen. Det var först på 1850-talet som det överhuvudtaget, tack vare strandförskjutning, gick att odla upp marken. Detta skedde på den ängsmark som hade torkat upp så mycket att den gick att odla. Den mark som hade frigjorts ur vattnet i dalgångarna var mycket bördig.

Fisket runt öarna till Svartlöga var mycket strängt reglerat. Fiskevatten med fasta fisken, var indelad i lika stora delar för respektive gård. Alla gårdar hade sin del av fiskevattnet. För att garantera att fisket var jämnt fördelat mellan hemmansägarna roterade man fiskevatten med sols

En av byns gårdar.

Handelsboden på Svartlöga.

Pensionatet på Svartlöga.

Bönehus på Svartlöga.

varje år. Svartlögas fiskare bedrev därför sitt strömmingsfiske på fiskelägena Horsten, Kubbarne, Håkansskär, Gillöga, Svenska högarna och Lilla Nassa, de så kallade kronohamnsfiskena. Den strömming som man inte behövde för eget bruk fraktades till Örsundsbro strax norr om Enköping, på Mikaelssdagen då spannmålen var skördad, där man hade goda handelskontakter och fick ett bra pris för sina varor. Det var vanligt att man tog vägen förbi Stockholm på hemvägen för att ytterligare införskaffa sådana varor som man inte hade tillgång till ute på öarna. Det sägs att Svartlögaborna var de som fortsatte längst med utskärsfisket. Den sista turen ut till havsbandet var år 1928. Så länge fisket var gynnsamt kunde man försörja en stor befolkning på ön. När fiskfångsten under 1880-talet gick tillbaka började dock Svartlöga att avfolkas.

Förutom fiske och jakt bedrevs boskapsskötsel som vid mitten av 1800-talet kunde kompletteras med spannmålsodling på vissa delar av den tidigare ängsmarken. Då fanns det omkring 40 kor och sju hästar på ön, vilka utfodrades med hö och löv från slätterängarna och lövträden. Årets sysslor bedrevs ofta gemensamt. Man gick mellan gårdarna och hjälpte varandra med spannmålsskörd, slätter och boskapsskötsel såsom tillsyn av djuren och flytt till annan betesmark.

På Svartlöga byggdes en del båtar under 1800-talet och en bit in på 1900-talet. Under en vintersäsong var det inte ovanligt att man byggde två stora båtar. Under 1800-talet var det den mest utbredda sysselsättningen under vintern.

Arboretum Lassas hagar.

Ekonomibyggnad av sten, uppförd under 1800-tal.

Stenmurar avgränsar betesmarken från odlingsmarken.

Boskapsskötsel, jakt och fiske har satt tydliga spår i ortnamnsskicket. På Svartlöga finns bland annat namn som Fäkobben och Fäkobbsviken. Platsnamn som anknyter till säljakten är bland annat Själviken och söder om huvudön ligger Vikskubbar. Sydost om Svartlöga finns Notkobben, Skötkobben, Skötkubb, Erik Ols Varp. Dessa anknyter till olika typer av fasta fiskeredskap som sannolikt fanns vid dessa öar. Svartlögas befolkning levde på det här sättet fram till omkring sekelskiftet 1900. Då kom sommargästerna, några tiotal år senare infördes reguljära ångbåtsförbindelser och telefon, vilket innebar att förutsättningarna kom att förändrats avsevärt i skärgården.

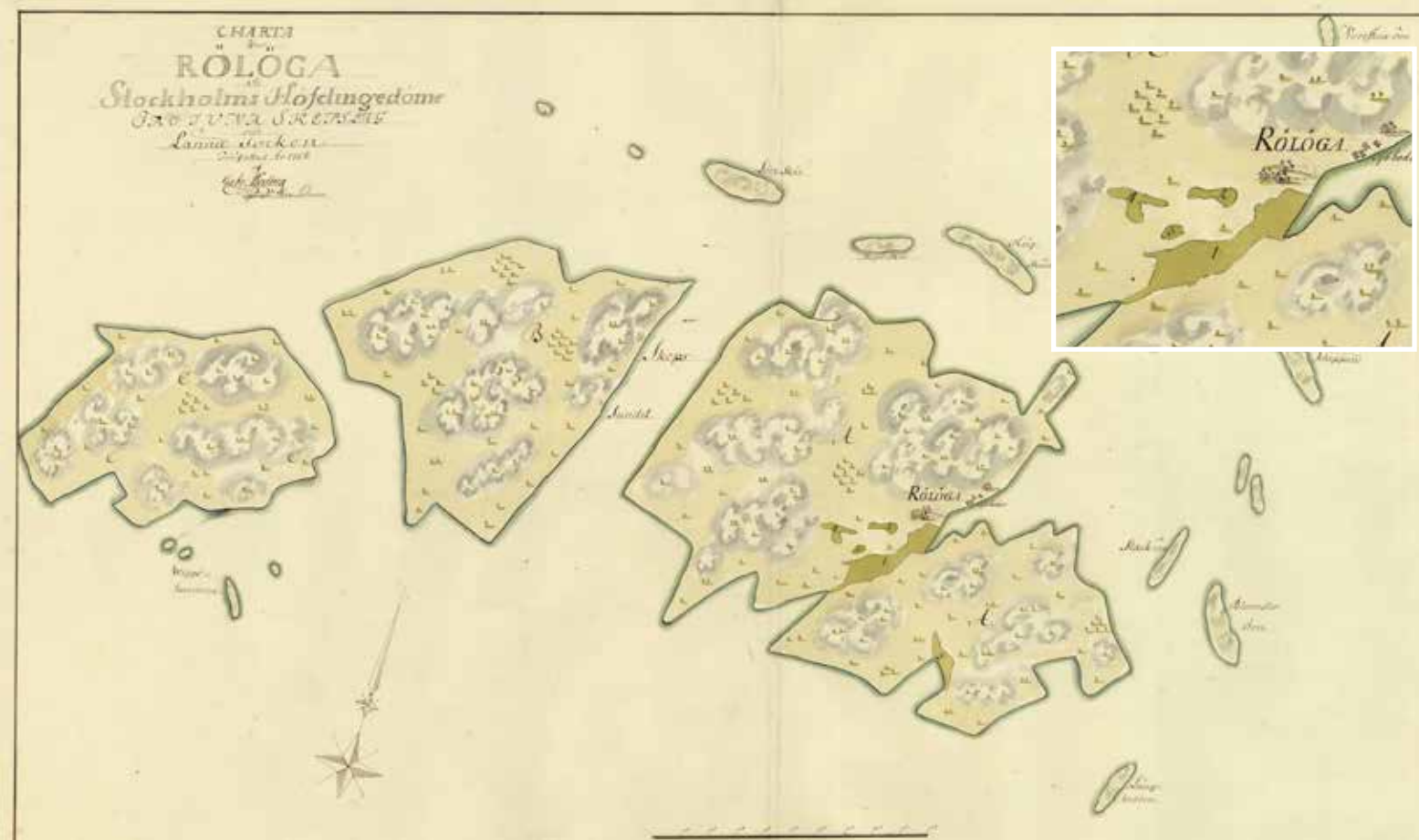
Redan på 1920-talet började det att flytta ut sommargäster till Svartlöga. År 1928 fick ön en regelbunden ångbåtstrafik, vilket gjorde ön mer tillgänglig än tidigare. För att kunna klara ett fortsatt fast boende på Svartlöga kom mark att säljas för vidare utbyggnad av sommarhus. Det var dock inte någon hållbar framtidslösning. I mitten av 1960-talet fanns det fortfarande en familj kvar på ön. Idag finns en person som bor där hela året och omkring etthundra säsongsboende hushåll. De senaste 70 åren har bebyggelsen kompletterats med fritidshus. Dessa har placerats i anslutning eller i bykärnan och längs med stränderna. Några grupperingar av fritidshus ligger även mitt på ön.

År 1980 planterades de första träden som senare skulle komma att kallas för Arboretum Lassas Hagar. Det är beläget strax väster om bykärnan. Idag är området för verksamheten omkring fem hektar stort och det hyser omkring 1 000 olika arter av träd. Lassas hagar drivs av stiftelsen Arboretum Lassas Hagar. Trädsamlingen som är insamlad från olika platser i världen med liknande växtförutsättningar som på Svartlöga, är tänkt att vara försöksplantering tillika med framtida genbank.

Rödlöga

Rödlöga är mer kuperad än Svartlöga, med en högsta punkt omkring 25 meter över havet. Byns marker består av tre större öar, Rödlöga, Västerö och Enskär. Rödlöga skärgård är en grupp öar och skär som ligger strax nordost om huvudön som även tillhör byn. Utöver dessa finns det en mängd mindre öar som ligger inom byns yttre gränser.

Den första bosättningen på Rödlöga skedde enligt sägen, genom att tre drängar från Blidö säteri slog sig ner på ön med ett antal ungdjur någon gång på 1600-talet. Enligt andra källor fanns det emellertid en bofast befolkning på ön redan år 1535. Vid den tiden beboddes ön av endast en familj. Det första bebyggelseläget för byns bebyggelse var invid den dalgång i nordsydlig riktning rakt över ön som utgör förlängningen till hamnen. Dalgången utgjorde fram till slutet av 1600-talet ett sund. På grund av strandförskjutningen grundade sundet upp och till slut kunde man inte längre komma in i sundet med båt. Därför flyttades byns bebyggelse till norra sidan under 1700-talet, vid den grunda havsviken som breder ut sig där. Idag återstår endast några husgrunder samt viss vegetation i form av några fruktträd på den tidigare platsen för byns bebyggelse. Vid grävarbeten i samband med uppförande av sommarstugor har det påträffats ett antal gamla kopparmynt, tegel, spikar och benrester.

Utdrag ur Skatllägningsberedningskarta över Rödöga från år 1768 (Aktbeteckning A7- 14:1 Lantmäteriverkets forskningsarkiv). Hussymbolerna visar var de fyra gårdarna låg. Vid vattnet ligger de fyra tillhörande sjöbodarna. Lagg märke till bebyggelsens placering i förhållande till dagens bebyggelse. Observera att det inte finns någon åkermark på ön. Här framgår tydligt det tidigare sund, det så kallade Lillsundet som skurit genom ön (nr 1 på kartan). Norr om sundet ligger den övergivna bytomten. År 1768 nyttjades dalgången som ängsmark som på kartan är markerad som gröna fält.

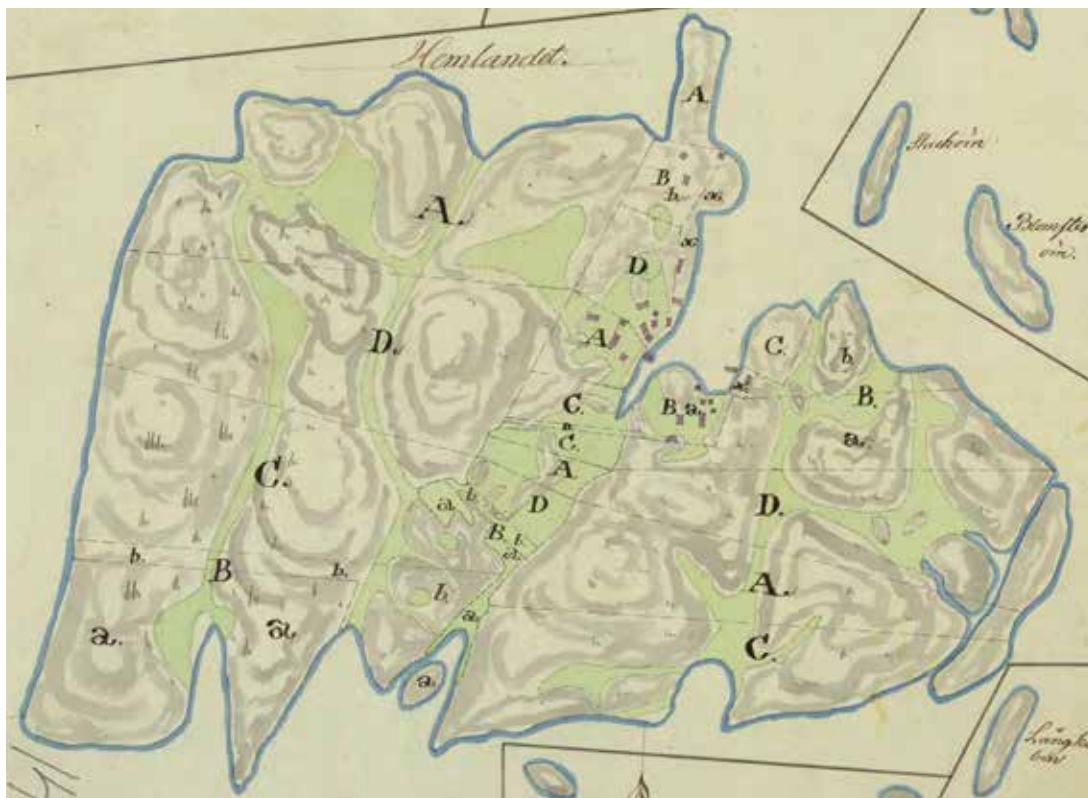
Enligt den lokala traditionen ska Rödöga ha klarat sin by vid rysshärjningarna år 1719.

Invánarna sägs ha gömt sig i en grotta vid vattnet på den södra sidan av ön. Vid sundet, det i folkmun kallat Suezkanalen, finns resterna efter en så kallad ryssugn, vilken sägs ha nyttjats av ryssarna för matlagning. Ryssugnar utgörs av en hög med stenar. Av ryssugnen finns idag en stor platt uppallad sten på platsen.

Den första kartan som upprättades över Rödöga är från år 1768. I byn fanns det då fyra gårdar som låg på den västra sidan om hamnviken. Norr om gårdsbebyggelsen låg på samma sida om hamnen låg sjöbodarna. Bytomten var relativt nyligen ianspråktagen, då byns bebyggelse tidigare låg invid dalgången sydost om bebyggelsen. Det gröna fältet markerat med nummer 3 kallas på kartan för "Badstugropen". Namnet vittnar om att det invid ängsmarken legat en badstuga. Dessa byggnader är i regel placerade vid vatten.

År 1768 fanns det fyra gårdar med tillhörande sjöbodar och andra ekonomibygnader på ön. Femtio år senare hade det tillkommit ytterligare en gård. År 1864 fanns det 13 hushåll med tillsammans 60 personer som de närmaste 30 åren skulle komma att öka med omkring 20 personer. Mellan åren 1910 och 1927 skulle antalet personer på ön komma att öka från 50 till nästan 400 personer. Under de följande 40 åren sjönk befolkningstalet till att bestå av endast ett fåtal äldre personer.

Av textbeskrivningen till kartan framgår att alla brukarna ägde marken tillsammans. Byn värderades till $\frac{3}{4}$ mantal, vilket betyder att marken beskattades motsvarande ett inte fullt självförsörjande hushåll enligt den värdering som gjordes under medeltiden, då marken mantalssattes.

Gammelstugan.

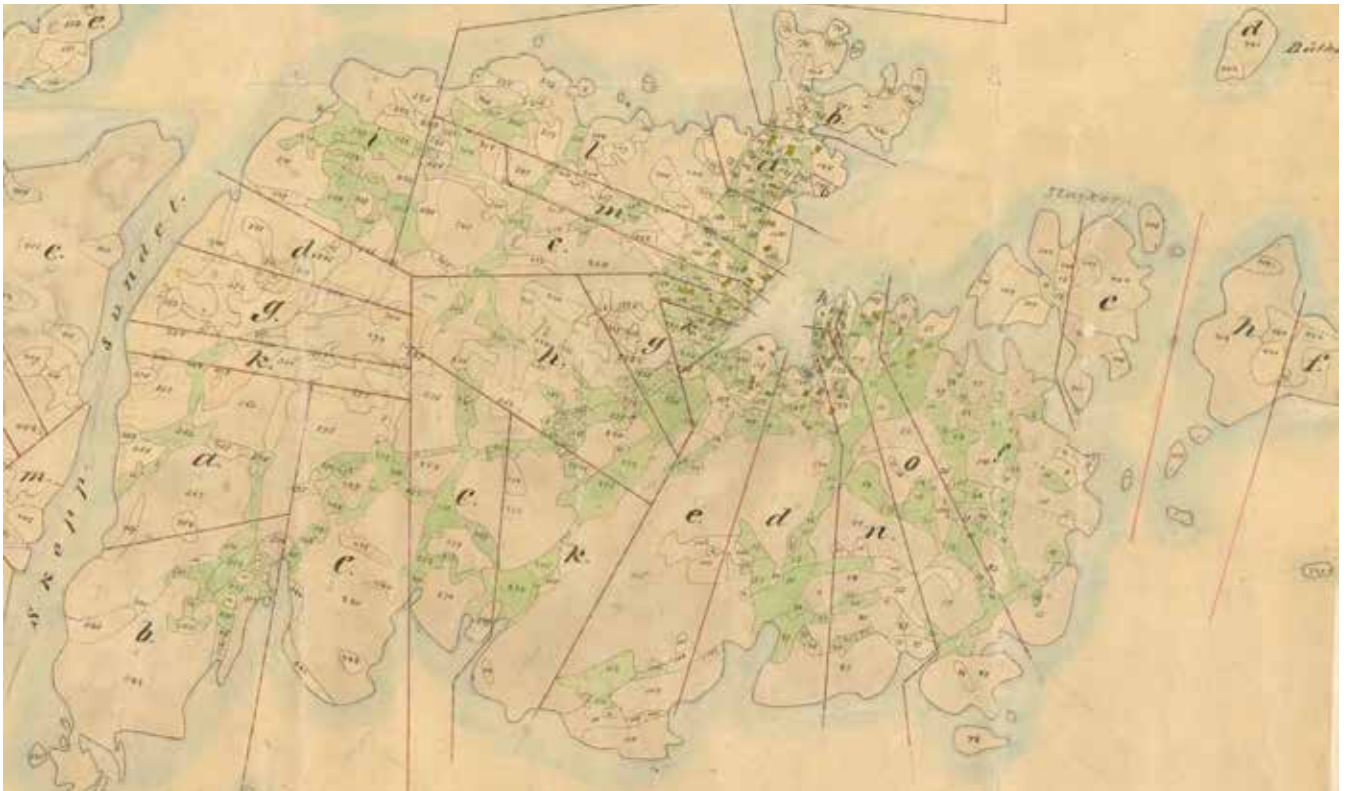
Ett av byns äldre boningshus.

Utdrag ur Storskifteskartan över Rödöga från år 1813 (Aktbeteckning A7-14:2 Lantmäteriverkets forskningsarkiv). Notera den stora utvidgningen av ängsmarken sedan år 1768 (de gröna fälten på kartan). Bebyggelsen hade expanderat till den östra sidan om Lillsundet. Nederst. Inledningsvis bestod byns tidiga bebyggelse främst av enkelstugor liknande den ännu kvarvarande Gammelstugan. Gårdsmiljöerna har därefter blivit gradvis utbyggda ofta med glasade verandor som boningshuset till höger.

Förutom den ängsmark som brukades på huvudön (se gröna fält på ägomätningsskarta ovan) fanns det ängsmark i viken till Jåpershamnen och på de två öarna Långskäret och Storskäret. Enligt texten till kartan finns det ingen skog för utvinning av bränsle och ”Mulbetet är mycket swagt på desse bergacktige holmar”. När det gäller fisket runt byns öar, var det ”ganska ringa” eftersom stränderna var så kallade gallstränder med dålig botten med utgångspunkt från placering av fasta fiskeredskap. Öns naturtillgångar har som framgår av kartförretningen inte varit särskilt stora.

Bykärnan

Byns täta bebyggelse ligger invid hamnen på den norra sidan av ön. Den består av de ursprungliga bostadshusen med tillhörande små ekonomibyggnader, sjöbodas, båtplatser, bryggor och gistgårdar, vilket är en ställning som man torkar nät på. Den senare tillkomna sommarstugebebyggelsen ligger insprängd i den äldre bebyggelsen.

Utdrag ur laga skifteskartan över Rödöga från år 1873 (Aktbeteckning A7-14:3 Lantmäteriverkets forskningsarkiv)

Lokaliseringsfaktorerna för bostadsbebyggelsen var närheten till hamnen samt tillgången till färskt vatten. Liksom på Svartlöga bestod sannolikt de första bostadshusen av enkelstugor, såsom exempelvis Gammelstugan vid handelsboden. Allteftersom behoven och förutsättningarna har förändrats, har byggnaderna genomgått om- och tillbyggnader. Flera av byggnaderna har karaktären av skärgårdsallmoge, byggnader med två våningar med sadeltak av tegel, spröjsade fönster, med locklistpanel målad med röd slamfärg. Om- och tillbyggnader har i regel skett med en veranda och en utbyggnad av husets volym.

Den unika sommarvillan i svensk klassicism från år 1916 på Högsjär strax norr om Rödöga, uppfördes av bokförläggare Karl Lindqvist. Det var ett av de första sommarhusen som uppfördes på Rödöga. Huset ritades av arkitekten Torsten Stubelius som även hade ritat inredningen till den Gyldene Freden och Villa Källhagen på Djurgården. Lindqvist umgicks mycket i dåtidens framstående konstnärskretsar. Det sägs att Anders Zorn i samband med uppförandet av villan tog fram en grön nyans som skulle passa byggnaderna på ön.

Vid storskiftet år 1813 fanns det sex gårdar i byn. Bebyggelsen hade spritt sig till västra sidan om Lillsundet. Genom den omfattande strandförskjutningen hade ny mark tagits i anspråk för ängsbruk. Även på Storskär och på Långskär hade ytterligare mark börjat slås. Lantmäteriförrättningen gick till så att man delade in marken i fyra lika stora delar. För att det skulle gå rättvist till tillämpade man ett ovanligt sätt att fördela marken man lottade om vem som skulle få vilken ägodel i marken.

År 1878 laga skiftades byns marker. Nu hade antalet gårdar ökat till 14. 14 hushåll skulle dela på mark som var mantalssatt till $\frac{3}{4}$ mantal. Ingen av byns gårdar ålades att flytta ut från bygemenskapen.

Ängsmarken hade utvidgats till att omfatta praktiskt taget all mark som inte var berg i dagen. Nu fanns det även ängsmark på Högsjär, Gräsktäppan, Måbärsören, Stora Norrstenörn, Hundskär, Brunnskär, Jernharan, Lilla och Stora Gumsharan, Handskär och Hallskär utöver de öar som redan nyttjades för ängsbruk.

Av kartan framgår inte hur betet reglerades. Vid den här tiden var det vanligt att man uppförde trögärdesgårdar eller stenvmurar för att hindra djuren från att beträda grödorna. Vanligtvis framgår det på kartan var dessa avskiljande hägnader löpt. På kartmaterialet över Rödlöga finns dock inte hägnaderna utritade. Sannolikt betade boskapen de områden som nyttjades som äng endast efter slåttern. Skälet till att det överhuvudtaget var möjligt att mätta så många munnar på så lite mark, var det omfattande utskärsfisket, säl- och sjöfågeljakten.

Enligt utsago nyttjades öarna närmast huvudön för bete för ett trettiotal kor. På ön fanns omkring etthundra får som man skeppade till Anskären och ibland till och med till Långharan i Ängskärarkipelagen. På 1880-talet när den häradsekonomiska kartan upprättades fanns det 10 gårdar på ön. Nu hade Munkvik kommit att bebos. Någon skillnad när det gäller ängsmarkens omfattning är det knappast.

I dalgångarna låg ängsmarken där hö slogs för vinterfoder. Även lövträdens grenar användes som vinterfoder. Liksom Svartlöga baserades Rödlögas näring huvudsakligen på boskapskötsel, jakt och fiske. I förhållande till antalet invånare samt de knappa förutsättningar som fanns på ön, hade man en relativt stor besättning av djur.

Byn ligger i anslutning till hamnen med bebyggelse anpassad efter den kuperade terrängen i vindskyddade lägen mellan berghällarna. Närmast vattnet ligger de småskaliga sjöbodarna.

Röder var det utskärsfiske som Rödlögaborna for till för att fiska torsk och strömming. Strömmingsfiske bedrevs även på övriga kronohamnnsfisker såsom Horsten, Kubbarne, Håkanskär, Gillöga, Svenska högarna och Lilla Nassa. Även jakt på fågel och säl gav god avkastning. Det var framför allt sälprodukter och strömming som användes för att byta till sig varor som man inte själva kunde framställa och som man sålde på marknaden.

Dessa sysslor kompletterades även med andra. På 1700-talet gavs ett kungligt dekret som ålade byborna på Kudoxa och Rödlöga att hålla lots på Svenska Högarna. Den första permanenta lotsstationen byggdes 1793. På Svenska högarna fanns det tidvis även fyrvaktare från Rödlöga. I slutet av 1800-talet livnärde man sig även på att frakta sand in till Bolinders mekaniska verkstad på Kungsholmen.

Stora och Lilla Anskäret är privatägda och vid viken ligger en sommarstuga som ursprungligen uppfördes av operasångaren Set Svanholm. I norr finns en större och mer tillgänglig naturhamn i sundet mellan Rödlöga-Storskär och Brännskäret. Övriga öar i ögruppen saknar naturhamnar.

Boskapsskötsel har satt tydliga spår i ortnamnskicket. På Rödlöga finns Getholmen och Kokobb, Lilla och Stora Getberget, Bockbranten och Getberget. Att jakten och fisket har haft stor betydelse i skärgården framgår av vissa namn på platser och öar. På södra ön ligger en vik kallad Laxvarp och öster om Rödlöga ligger den så kallade Storvarpskobben på Storskär. Den så kallade Skötkobben ligger sydost om huvudön. Dessa anknyter till olika fasta fiskeredskap som sannolikt fanns vid dessa öar.

Vid tiden för upprättandet av häradsekonomska kartan på 1880-talet fanns här omkring tio gårdar. Utdrag ur konceptkartan till den häradsekonomska kartan från omkring år 1880-tal (Aktbe- teckning J112-85-25 Rikets allmänna kartverks arkiv).

Fram till 1920-talet sysselsatte man sig med ovanstående beskrivna näringsfång. Den första sommargästen på Rödlöga kom strax före det första världskriget. Seglare började lägga till vid Seglarberget. Under första världskriget drog militären ut telefon till ön. Telefonväxeln kom senare att placeras i handelsboden som också skötte postdistributionen. År 1954 infördes daglig förbindelse med båttrafik under sommarhalvåret från Furusund. Trots det upphörde man med jordbruk två år senare på ön. I mitten av 1960-talet bodde det sju personer på ön. Dessa personer tillhörde dock den äldre generationen. Efter dem har det endast funnits bofasta sporadiskt på ön. Idag bor det tre personer året runt på ön.

De senaste 70 åren har bebyggelsen kompletterats med fritidshus. Dessa har placerats i anslutning eller i bykärnan och längs med stränderna. Några grupperingar av fritidshus ligger även mitt på ön invid det tidigare sundet. Även de närmaste öarna har bebyggts med ett antal sommarstugor.

Under sommaren uppgår antalet invånare dock till ett 80-tal hushåll som omfattar omkring 150 personer. Under den här perioden på året är handelsboden öppen. Den drivs av en ekonomisk förening som består av de boende på ön. I anslutning till handelsboden finns även Kafé Truten, en bokaffär och antikvariat kombinerat med ungdomsgård. I Gammelstugan finns ett hembygdsmuseum inrymt.

Tät bodbebyggelse.

Vy över hamnen..

Terränganpassat böningshus.

Avgränsande stenmur.

Värden att bevara och utveckla

Riksintressebeskrivningen

Följande kapitel ska beskriva och förklara de värden som motiverar riksintresset, och hur de kulturhistoriska värdena kan bevaras och utvecklas.

Motivering:

Skärgårdsmiljö med öar i Stockholms norra skärgård som präglats av ytterskärgårdens ekonomi, huvudsakligen baserad på jakt och fiske.

Uttryck:

Skärgårdsbyar med en tät bebyggelse av enkla stugor och bodar. Svartlögas handelsbod och missionshus. Bryggor och hamnanläggningar. Lämningar av jakt- och fiskeplatser på öar, kobbar och skär. Spår av äldre tiders blygsamma husdjurshållning och odlingar på huvudöarna. Lämningar av bebyggelselägen som övergivits på grund av landhöjningen.

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp:

- Kust- och Skärgårdsmiljö
- Bymiljö

Det kulturhistoriska motivet till riksintresset utgörs av skärgårdsmiljöerna på öarna Svartlöga och Rödlöga belägna på gränsen till Stockholms ytterskärgård. Området speglar väl väl skärgårdens livsvillkor och den differentierade näringsstrukturen. I de fysiska uttrycken för riksintresset framhävs enligt gällande beskrivning:

Kust - och skärgårdsmiljö

Område med differentierad näringsstruktur präglad av fiske och sjöfart i kombination med jordbruk, med många nedslag av kommunikationsväsendets kulturhistoria och av senare sekels rekreativliv. Grundmönstret av byar och gårdar kan ofta härledas från yngre järnålder/tidig medeltid, men innehåller inte sällan spår av långt äldre utnyttjande, som skett säsongvis från boplatser på fastlandet. Ofta bär de även mer sentida spår av konjunkturmässigt uppflammande aktiviteter.

Bymiljö

Bosättning innehållande flera intill varann belägna gårdar (minst två) och tillhörande produktionsmarker med vissa marksamfälligheter och viss funktionell samverkan. Skärgårdsby avser bymiljö präglad av den speciella näringssammansättning som uppkommer i kust- och skärgårdsmiljö.

- Det småbrutna odlingslandskapet med tidigare stort inslag av bete speglar det boskapsinriktade jordbruket.
- Svartlögas och Rödlögas täta gårdsbebyggelse inne i de skyddade vikarna och i anslutning till odlingsmarken som visar på skärgårdsbyarnas mångsyssleri.
- Byarnas funktionella uppdelning mellan sjöbod och gårdsbebyggelse.
- Spåren av fiskenäringen i form av gistgårdar, ortnamn och sjöbodar.
- Byarnas många sjöbodar som visar på fiskets betydelse i en by med knappa odlingsresurser.
- Bybebyggelsens täta och ofta ålderdomliga gårdsstrukturer.
- Bygatans småskaliga och slingrande struktur.
- Det stora antalet öar och kobbar som tillhör fastigheterna på öarna.

Kärnvärden i riksintresset

Riksintresset skildrar väl skärgårdens livsvillkor och den differentierade näringsstrukturen. Fördelningen och nyttjandet av naturens resurser avspeglas i bebyggelse, markanvändning och i ortnamnen. Det småskaliga odlingslandskapet berättar om det historiska jordbrukets starka betoning på boskapsskötsel, där ängs- och hagmarkerna dominerade markanvändningen. Kvar i landskapet finns stenmurar som visar hur markanvändningen var organiserad.

Bebyggelseläget inne i vikar, i anslutning till odlingsmarken och den funktionella uppdelningen i gårdsbebyggelse och sjövisten återspeglar mångsyssleriet i de två skärgårdsbyarna.

Byarnas gårdsbebyggelse ligger tät som skydd i det väderutsatta kustbandet. Det stora antalet sjöbodar på de båda öarna visar fiskets stora betydelse. Flera gårdar har en välbevarad äldre

gårdsstruktur, med många och ofta mindre uthus. Under 1900-talets senare del och framåt har byggnader tillkommit inom byarna, framför allt i Svartlöga by, men även på avstånd från bybebyggelsen.

Svartlöga

Tät bebyggelse

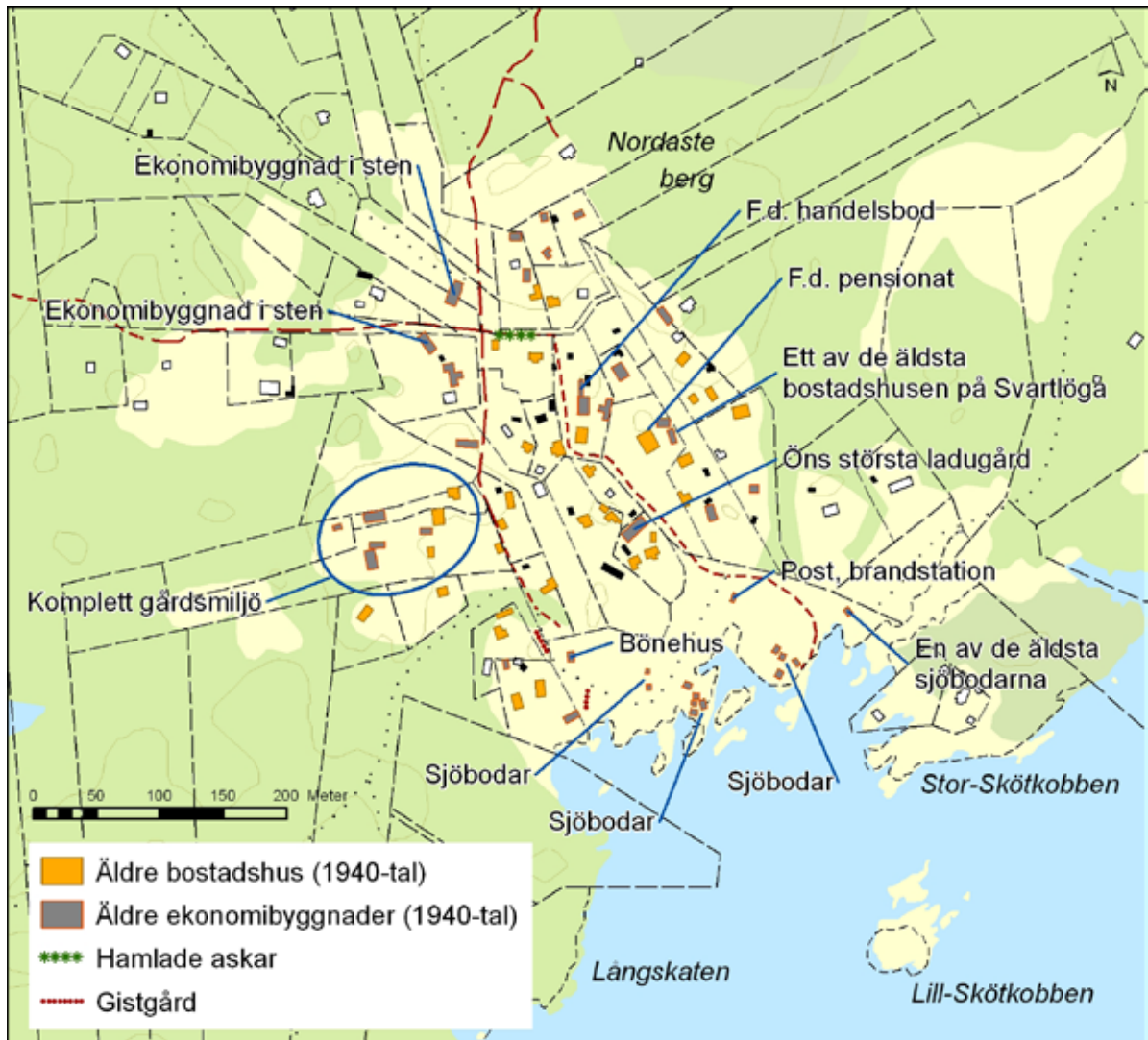
Svartlögas bykärna karakteriseras av en i grunden tät småskalig bebyggelse. Närmast vattnet finns ett flertal sjöbodar grupperade i två klungor. Läget för bodarna har kontinuitet tillbaka i 1760-talet. Under åren har omflyttning och tillägg gjorts efter behov och till följd av förskjutet strandlinje. Den allra östligaste boden har dock under lång tid fungerat som inseglingssmärke. Bodarna är insmugna på berghällens olika nivåer. Flertalet har timmerstomme, rektangulär plan och tegeltäckt sadeltak. Storlek och takhöjd varierar men samtliga följer en gemensam faluröd färgskala. Gavelbodens form med dörr på gavelnsida och annars inga eller sparsamt med öppningar är typisk för skärgårdens enkla nät- och saltbodars. Bodarnas sjönära placering och enhetliga utformning är ett av byns centrala karaktärsdrag. De utgör också en viktig blickpunkt från sjösidan. Eventuell ny bebyggelse i anslutning till bodarna bör underordna sig platsen och följa gavelbodarnas enkla formspråk. Underhåll av befintliga bodar bör göras varsamt med utgångspunkt från den aktuella bodens material och utformning.

Byn präglas i sin helhet av en varierad småskalig bebyggelse med inslag av mer tilltagna boningshus och uthus. Flera av boningshusen har blivit tillbyggda i omgångar. Återkommande tillägg är av 1910-20-talstyp med farstukvistar, glasade verandor och frontespiser. Bönehuset som tog form 1916 är ett ombyggt boningshus och tillhör skärgårdens minsta bönehus, unik på så vis. Några av gårdarna har långsträckta uthus som dominerar den enskilda gårdsbildens. Ett drag som ger byn sin speciella karaktär. Det storskaliga inslaget är dock i minoritet och inte något som bör uppmuntras vid ny- och ombyggnad.

Det mångfacetterade näringsfånget

Svartlöga är en karakteristisk by för Stockholms skärgård. Det innebär att byns marker består av en huvudö, där bebyggelsen ligger. Här har även åkermarken och en del av ängsmarken legat. Huvudön är omgiven av en mängd öar som tillhör byn. Öarna har nyttjats för ängsbruk och bete. På öarna har man även plockat bär och tagit tillvara olika träslag som använts för framställning av redskap och husgeråd. På vissa öar har de fasta fiskeredskapen legat. På andra öar har man jagat säl. Detta intensiva nyttjandet av resurser är viktigt att lyfta fram genom att bevara och nyttja äldre benämningar på öar, platser och markområden. Idag har de flesta spår av den historiska markanvändningen försvunnit genom igenväxning.

Delar av den tidigare produktionsmarken är fortfarande öppen, vilket är mycket värdefullt för förståelsen för hur markerna brukats. Kvar finns även det omfattande systemet av stenmurar som hindrat boskapen från att beta på åker- och ängsmarken. Bebyggelsen som ligger invid en skyddad vik, ligger tätt för att skapa ytterligare skydd mot väder och vind. Svartlögas perifera läge har skapat en större självständighet i förhållande till andra öar närmare fastlandet. På ön

Kulturmiljövärden i värdekärnan för Svartlöga.

I förgrunden äldre boningshus i skyddat läge.

Stenmur som inramar odlingsmarken.

Sjöbodar.

har det funnits handelsbod, posthus, brandstation, pensionat och bönehus, en samhällsstruktur i miniatyr, vilket ur kulturmiljösynpunkt är viktigt att bevara och tydliggöra. Såsom Svartlögas hamn framstår idag, har säkert de flesta hamnar i skärgården sett ut. Hamnanläggningen ligger i en lagunliknande inre vik, omgiven av ett antal sjöbodars.

Mellan sjöbodarna kan man fortfarande se spår av gistgårdar, i form av rader av hål i berget, en rad med stenskoningar eller järn som är fastsatta i berget. På andra ställen står stö- rarna med dess tvärsålar med krokar på. På dessa hängdes näten för torkning. Vissa bodväggar är perforerade med spikhål, sannolikt från den tid då man spände upp sälskinnen för torkning på väggarna.

Rödlöga

Tät bebyggelse

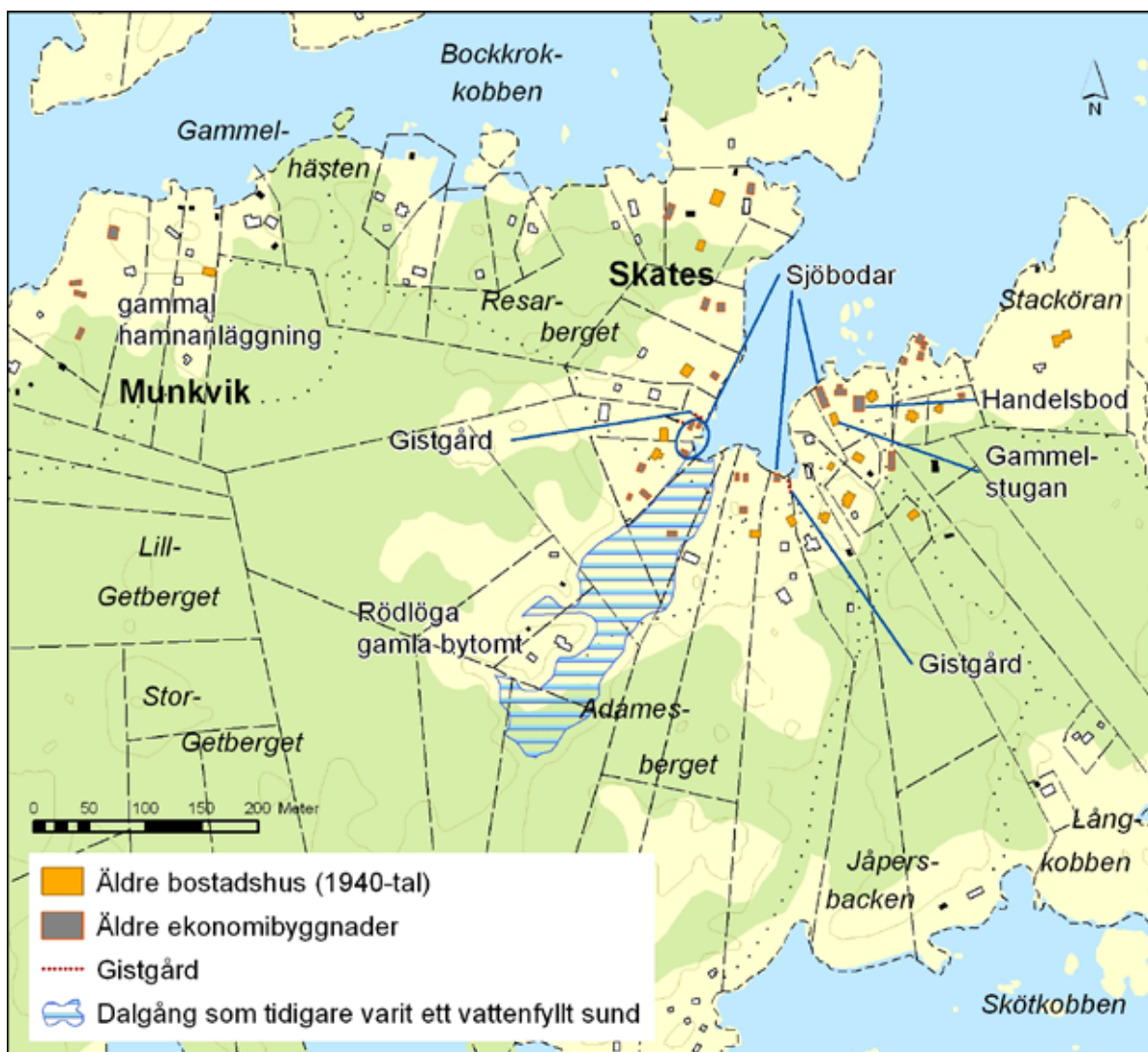
Rödlögas bykärna har sin grund i låg timmerhusbebyggelse och små sjöbodars av gaveltyp. Den småskaliga äldre bebyggelsen gör sig främst påmind i uthusen. Byn i sin helhet präglas i hög grad av de förändringar som följde efter fiskets nedgång under 1900-talets början. Ön kom alltmer att användas för fritidsboende. Flertalet boningshus är om- och tillbyggda med ett övre våningsplan, glasade entrépartier, verandor och ibland kupor. En stor andel tillägg härrör från 1940-50-talen, men det finns både äldre och yngre exempel. I allmänhet märks en ambition att knyta an till öns byggnadstradition när det gäller fasadmateriel och färgsättning. Samma in- riktning bör vidhållas och förfinas vid kommande förändringar, då fritidshusperioden i nuläget även tycks utgöra öns framtid.

Det mångfacetterade näringsfånget

Rödlöga är ovanlig på det sättet att det aldrig bedrivits något åkerbruk på ön trots att ön har varit bebodd. När det gäller bebyggelsen följer den strukturen för den karakteristiska skärgårds- byn. Bebyggelsen låg tidigare vid ett uppgrundat sund som gick i nordsydlig riktning genom huvudön. Dagens täta bykärna omger en skyddad vik på öns norra sida. På Rödlöga finns det en fungerande handelsbod som har öppet under sommarhalvåret. Handelsboden utgör en mycket viktig del av öns moderna historia, då den minner om en tid, då ön var full av liv och aktiviteter, men även i egenskap av naturlig samlingsplats.

Byns marker består av en huvudö, där bebyggelsen ligger. Här har den mesta ängsmarken legat. Huvudön är omgiven av en mängd öar som tillhör byn. Även mer perifert belägna öar nordost om huvudön tillhör byn. Öarna har nyttjats för ängsbruk och bete. På öarna har man även plockat bär och tagit tillvara olika träslag som använts för framställning av redskap och husgeråd. På vissa öar har de fasta fiskeredskapen legat. På andra öar har man jagat säl och sjöfågel. Idag är det flesta spåren av det förhållandevis omfattande ängsbruket och betet, försvunna på grund av igenväxning. De tydligaste spåren som finns bevarade är systemet av stenmurar som hindrat boskapen från att beta på åker- och ängsmarken.

Det intensiva utnyttjande av naturresurserna avspeglar sig i ortnamnskicket. Det är viktigt att lyfta fram och fortsätta att använda dessa namn. Mellan sjöbodarna kan man fortfarande se flera gistgårdar. På dessa hängdes näten för torkning. Enligt lokala muntliga källor sägs det att

Kulturmiljövården i värdekärnan för Rödlöga.

Rödlöga by.

Äldre boningshus.

Övergiven bytomt.

Byn ligger i anslutning till hamnen med bebyggelse anpassad efter den kuperade terrängen i vindskyddade lägen mellan berghällarna. Närmast vattnet ligger de småskaliga sjöbodarna. På den övergivna bytomten finns endast ett fåtal syllstenar kvar i den täta vegetationen.

Det tidigare sundet över Rödlöga.

Öppen före detta odlingsmark.

Handelsboden.

Nytt fritidshus.

Gistgårdarna är fästa i berget.

Överst tv. Rödlögas hamn ligger idag i mynningen till det tidigare sundet som gick genom ön. Överst th. Öppen tidigare produktionsmark, nu delvis omvandlad till fotbollsplan, kringgårdad av stenmurar som skulle hindra betesdjuren från att beta på åker och äng. På Rödlöga har det på senare år tillkommit spridda fritidshus och en mängd gistgårdar.

Stenmurar som omgav inägomarken på Rödlöga

korna som gick på bete på Västerö fick simma över sundet när de skulle mjölkas. Vissa generationer av kor sägs till och med ha simmat över självmant till Rödlögastranden från Västerö, när de kände att det var dags för mjölkningen. När de mjölkats färdigt simmade de lydigt tillbaka till betesön igen.

Tips och råd för dig som bor

Följande tips och råd kan fungera som inspiration och vägledning för dig som bor i området. Råden tar fasta på åtgärder som kan vidtas för att tillvarata och utveckla bärande kulturhistoriska kvaliteter i miljön.

Generella råd och tips vid ändring/tillägg av befintlig bebyggelse:

- Variationer i bebyggelsen bör bevaras. De ursprungliga materialen berättar om byggnadernas historia, äldre hantverksskicklighet, materialkvalitet och byggnadsteknik.
- Gamla fönster bör i så stor utsträckning som möjligt bevaras. Utbyte av gamla fönster till moderna kan ofta förändra hela fasadens gestaltning.
- Utbyte av hela locklister, panelbrädor eller hyvlad fasadpanel bör endast utföras i nödfall. Överväg i första hand att skarva nedifrån.
- Färgval bör göras i enlighet med den lokala traditionen. I skärgården dominerar rödfärgade fasader av faluröd slamfärg. Övriga snickerier bör målas med linoljefärg.
- Taktäckning bör väljas med hänsyn till lokal tradition och byggnadens funktion. Taktäckningen var traditionellt sett ofta av tjärat spån på ekonomibygnader och torp. Senare kom det enkupiga teglet på bostadsbebyggelse och plåt och tvåkupigt tegel blev den vanligaste taktäckningen på ekonomibygnader. Järnplåt och lertegel var dyrt och tillhörde herrgårdarna fram till 1900-talet.
- De knuttimrade byggnader som fortfarande förekommer innehar stort kulturhistoriskt värde. Underhåll med traditionella material och metoder.
- Eventuell tillbyggnad eller andra nytillskott som fönster, dörrar och fasadpanel anpassas till den befintliga byggnaden när det gäller utformning, placering och materialval. Äldre fönstersnickerier är ofta utförda av trä med hög kvalitet. Fönsteromfattningar samt fönstersnickerier målas i linoljefärg. Renovering av befintliga fönster är ett föredra framför utbyte.
- Överväg noga eventuell placering och utformning av belysning, staket och stolpar.

Att tänka på om du ska bygga nytt:

- Kontrollera om din planerade tomt ligger inom fornlämningsområde.
- Prioritera att bygga nytt i anslutning till befintlig bebyggelse och vägar.
- Titta på den närmsta omgivningen när det gäller den befintliga bebyggelsens skala, färgsättning, formspråk, byggnadernas placering på gårdstomten och tomtens utformning.

- Tänk på dörr- och fönstersättningens utförande, dimensioner och symmetri för att ge byggnaden ett harmoniskt fasaduttryck. Anpassa takets form och lutning efter husets proportioner.
- Låt tomtstruktur och trädgård inspireras av den omgivande bebyggelsemiljön. Sök möjlighet att återanvända formelement som gamla odlingslotter, samt inlemma bestånd av äldre träd och trädgårdsväxter, blommande och bärande buskar i den nya miljön.
- Sträva efter att ta tillvara nivåskillnader i topografin för att knyta an till den äldre terränganpassade bebyggelsemiljön. Tänk på att tomten inte bör se för anlagd ut, låt utkanterna på ett naturligt sätt smälta in i omgivningen.

Andra tips och råd för att utveckla befintliga kulturhistoriska kvaliteter:

- Utveckla befintliga kvaliteter längs äldre bygator. Vid eventuell kompletterande bebyggelse kan nyplantering av träd där det förekommer fortsatt "förlänga" gaturummet. Vid behov kontinuerlig återplantering av nya träd när äldre träd längs trädkantade gaturum dör.
- Vägdiken kan underhållas och slås på ett sätt som gynnar konkurrenssvag flora.
- Underhåll och bevara ekonomibygnader för förståelsen av den äldre bymiljön och upplevelsen av landskapet.
- Tillvarata pedagogiska möjligheter genom att sätta upp lättillgänglig information om intressanta målpunkter för boende och besökare som kan bidra till att berika upplevelsen av landskapets kulturhistoriska kvaliteter.
- Bevara sjöbodarna, bryggor, gistgårdar och spår efter fisket i anslutning till vattnet.
- Fortsätt att nyttja de två befintliga hamnarna intill bykärnan.
- Framhäv och fortsätt att behålla de äldre namnen på platser som haft betydelse för jakten och fisket.
- Skapa möjlighet att visuellt uppfatta och förstå historiska samband. Odlingslandskapet med dess stenmurar, åkeravgränsningar, odlingsrösen och diken speglar den historiska markorganisationen. Åtgärda igenväxningsvegetation genom röjning eller bete.

Generella riktlinjer för ny bebyggelse

- Nya tillägg anpassas i skala och planform till omgivande bebyggelse med förankring på platsen.
- Komplementbyggnader underordnar sig boningshus både när det gäller placering och storlek.
- Takets form och lutning anpassas efter husets proportioner. Taket bör utgöra högst hälften av hela fasadens höjd.
- Fasaden kan hämta inspiration från omgivande bebyggelse och målas i färgskala med förankring på platsen. Vanligt förekommande i skärgården är träpanel i faluröd och naturanpassad färgskala i dämpade, ljusa jordfärger.
- Grunden bör utföras förhöjd och vara väl markerad.
- Val av fönster har stor betydelse för byggnadens uttryck och eventuella anpassning till en äldre bebyggelsemiljö.
- Naturliga tomter som följer den kuperade terrängen. Trädgårdar bör ansluta till skärgårdsbyarnas karga karaktär. Eventuella avskärmningar i tomtgräns bör undvikas.

Generella riktlinjer för ny bebyggelse i bykärna

- Komplettering sker i luckor på bytomterna eller i anslutning till den befintliga traditionella bebyggelsen.
- Tomtstorlek och placering av byggnader på tomten görs med hänsyn till befintligt bebyggelsemönster på platsen för att behålla känslan av en naturligt framväxt bymiljö.
- Gaturummet har ofta en lummig naturnära karaktär. Värna uppvuxna träd och trädrader.

Generella riktlinjer för ny bebyggelse i skogsmark

- Ny bebyggelse i skogsmark bör förläggas i anslutning till befintligt väg och stigsystem.
- Bebyggelsen bör placeras terränganpassat för att minimera markingrepp.
- Bebyggelse bör utformas med den småskaliga fritidshusbebyggelsen som förebild när det gäller placering och skala.
- I skogsmark och brynzoner bör tomter utformas naturnära utan skarpa avgränsningar.

Exempel på karaktär och placering av äldre bebyggelse

Boningshus insmuget mellan berghällar. Rödlöga.

Trädkantat gaturum mellan by och skog. Svarlöga.

Småskalig trädkantad grusväg löper genom byn. Svarlöga.

Exempel på bygata som förbinder byn med hamnen. Svarlöga-

Terränganpassat boningshus med naturnära trädgård. Rödlöga.

Tät gårdsmiljö med boningshus, sjöbodar och bryggor inpassade i de strandnära berghällarna. Rödlöga.

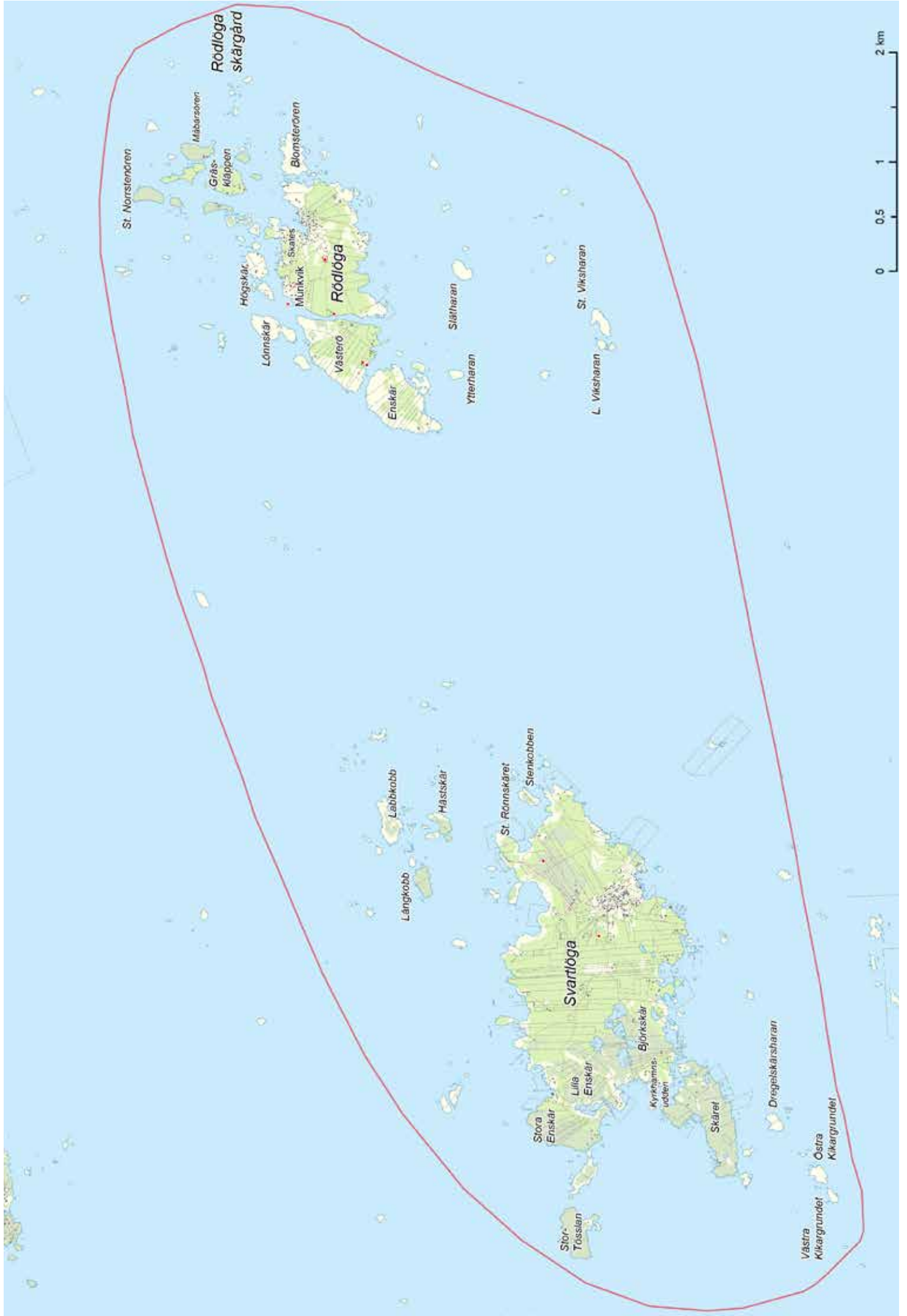
Karaktäristisk stenmur och gästgårdar.

Karaktäristisk grundmur av natursten och faluröd träfasad med locklistpanel. Ristningar visar byggår.

Bodbebyggelsen ligger tätt med skyddade platsbildningar emellan. Rödlöga.

Källor

Litteratur

Andersson, S. 1985: Blidö Furusund, Yxlan, Norröra, Söderöra, Svartlöga, Rödlöga. En kulturhistorisk studie av ett skärgårdssamhälle. Nr 3 i serien rapporter från Stockholms läns landsting,

Kulturnämnden. Fin Tryck AB, Stockholm.

Dunér, K; Hall, T. 1995: Svenska hus – Landsbygdens arkitektur – från bondesamhälle till industrialism. Carlssons, Stockholm

Hedenstierna, B. 1989: Skärgårdsöar och fiskekobbar. Natur, bygd och näringsliv. Dell. Kristianstad.

Jerling, L; Nordin, U.2007: Bland skötar, kobbar och skär. Stockholms skärgård – uppkomst och utveckling. Forskningsrådet Formas. Alfa Print.

LANDSKAPS- OCH MILJÖTYPER. En ordlista till riksintresseöversynen. Riksantikvarieämbetet 1996.

Ridderlöf, S. 1995: Svartlöga – Inför ett skärgårdsarboretum. Lustgården. Årgång 75.

Morger, K. 1990: Kulturminnesvårdsprogram för Norrtälje kommun. Del 1 och 2. Byggnadsnämnden och kulturnämnden i Norrtälje kommun.

Nordisk familjebok. 1922: Uggleupplagan. Band 33. Stockholm

Stockholmsregionens kulturhistoriska miljöer – Landsbygdens kulturmiljöer.1989. Regionplane- och trafikkontoret, Stockholms läns landsting.

Wallin, T. 2010: Sol och skugga. Torrt, fuktigt, blåsigt eller skyddat läge. Slovenien.

Österman, E; Lagerström, B. 1959: Boken om Svartlöga. Stockholm.

Kartor

<i>By</i>	<i>Åtgärd</i>	<i>Årtal</i>	<i>Aktbeteckning</i>	<i>Arkiv</i>
Rödlöga	Skattläggningsberedningskarta	1768	A7-14:1	LMVF
	Storskifte	1813	A7-14:2	LMVF
	Laga skifte	1873	A7-14:3	LMVF
Svartlöga	Ägomätningsskarta	1709	A7-18:1	LMVF

	Storskifte på åker	1765	A7-18:2	LMVF
	Storskifte på äng	1794	A7-18:3	LMVF
	Laga skifte	1846	01-bli-50	LMA
Norrtelje	Generalstabskartan	1879	11 J 2h	RAK
Långharen	Konceptkartan till häradseconomiska kartan	1901-06	J112-85-25	RAK
Svartlöga	Konceptkarta till Häradseconomiska kartan	1901-06	J112-85-24	RAK
Rödlöga skärgård	Ekonomiska kartan	1952	11 J 2i	RAK
Svartlöga	Ekonomiska kartan	1952	11 J 2g	RAK
Rödlöga	Ekonomiska kartan	1952	11 J 2h	RAK
Lillskärgården	Ekonomiska kartan	1952	11 J 1g	RAK

KONTAKTUPPGIFTER

Norrtälje kommun
Box: 800, 761 28 Norrtälje
Telefon: 0176-710 00
E-post: norrtalje.kommun@norrtalje.se

norrtalje.se